

SERHIY LEPYAVKO

NIEŻYNSKI PAŃSTWOWY UNIWERSYTET
IM. MIKOŁAJA GOGOLA, UKRAINA

KU ŹRÓDŁOM KATASTROFY GEOPOLITYCZNEJ NA WSCHODZIE EUROPY W POŁOWIE XVII WIEKU – GRAMOTA BORYSA GODUNOWA DO KOZAKÓW Z 1592 ROKU

W Bibliotece Kórnickiej PAN znajduje się gramota moskiewskiego przywódcy Borysa Godunowa do Kozaków ukraińskich z 3 (13) lutego 1592 roku. W zestawieniu z innymi, bardziej doniosłymi dokumentami jej treść może wydawać się mało znacząca. Tymczasem gramota Godunowa zasługuje na uwagę historyków jako jeden z najwcześniejszych dokumentów odnoszących się do historii stosunków Moskwy z kozactwem ukraińskim. Jest to przy tym dokument, który dotyczy nie tylko konkretnych wydarzeń, ale w pewnym stopniu wyjaśnia przyczyny katastrofy geopolitycznej w połowie XVII wieku na wschodzie Europy.

Obecnie gramota Borysa Godunowa do Kozaków jest już dość znanym, chociaż nieczęsto wykorzystywanym źródłem w historiografii. Po raz pierwszy wprowadził ją do obiegu naukowego Borys Floria, analizując stosunki Moskwy z kozactwem ukraińskim pod koniec XVI wieku. Dokument ten przywoływany był również podczas omawiania wojen kozackich. Ostatecznie w 2016 roku został opublikowany w zbiorze dokumentów kozactwa ukraińskiego, wydanym przez Instytut Archeografii Ukraińskiej i Źródłoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy¹.

¹ Борис М. Флорія, *З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і*

Gramota stanowi odpowiedź Godunowa na list, który wysłał do niego Krzysztof Kosiński wraz ze swoimi atamanami i mołojcami. Tę krótką korespondencję poprzedzała dość długa historia.

Jak większość przedstawicieli starszyny kozackiej Krzysztof Kosiński pojawił się na scenie historycznej dość niespodziewanie. Stało się to niedługo przed omawianymi wydarzeniami. Można z dość dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że Kosiński pochodził z ziemi drohickiej na Podlasiu. Ród Kosińskich herbu Rawicz należał do drobnej szlachty. Jedynie dwóch jego przedstawicieli – Lenart i jego syn Adam – mogło poszczycić się bardziej znaczącymi biografiami. Lenart był dworzaninem królowej Bony, a Adam piastował urząd kasztelana podlaskiego. Krzysztof był prawdopodobnie ich bliskim krewnym i to właśnie koneksje rodzinne miały pozwolić mu przez krótki czas pełnić służbę na dworze Zygmunta III.

W 1590 roku Krzysztof Kosiński otrzymał od króla polecenie zwerbowania na Podolu trzech tysięcy ochotników dla ochrony regionu przed możliwą napaścią ze strony Turków i Tatarów. Konflikt z Turkami dojrzał po serii ataków „swawolnych ludzi ukraińnych” na tureckie fortece po śmierci Stefana Batorego i okresie bezkrólewia w Rzeczypospolitej. Ochotników, czyli *de facto* owych „swawolnych ludzi”, rekrutowano zarówno dla ochrony granicy, jak i w celu kontrolowania ich samych. Kosiński sprawił się ze swoim zadaniem, co może świadczyć nie tylko o jego zdolnościach organizatorskich i doświadczeniu wojskowym, ale i o wcześniejszych kontaktach z Kozakami.

Wszystko wskazuje na to, że Kosińskiego, podobnie jak wielu szlachciców z Ukrainy, Małopolski i Wielkiego Księstwa Litewskiego, za młodu pociągało życie kozackie. Bardzo możliwe, że to właśnie on był wspomnianym w 1586 roku na Zaporozżu starszyną kozackim o imieniu Krzysztof.

Odchodząc od chronologii wydarzeń, warto zauważyć, że gramota Borysa Godunowa daje wiadomości również na temat struktury społecznej ówczesnego kozactwa. Obok Kosińskiego jako „towarzystwo hetmanowe” wymienieni z nazwiska zostali także Jakowycki, Bystrycki, Saško, Kyzym, Osowski, Sołmski oraz Fedorow. Trzej z nich wzmiankowani są również w innych dokumentach. Saško (lub Saszko) Fedorowycz został w następnych latach pułkownikiem kozackim. Zginął w 1596 roku. Jakiw Osowski wymieniany jest wśród dowództwa

– 90-і роки XVI ст.), „Український історичний журнал” 1978, №8, s. 126–128; Сергій Леп’явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, s. 60–63; *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги*, упорядники: Віктор Брехуненко, Юрій Мицик, Віталій Щербак, Київ 2016, s. 56–58.

kozackiego od 1589 do 1600 roku. Matwój Fedorow swego czasu przebywał na służbie carskiej, jednak później wybrał wolne życie na Zaporozu.

Informacja na temat otoczenia Kosińskiego świadczy dodatkowo o szlacheckim pochodzeniu starszyny kozackiej końca XVI wieku. Podobne rodowody mieli wszyscy znani przywódcy wczesnego okresu Kozaczyzny oraz w późniejszym okresie, czyli w XVII i XVIII wieku, poczynając od najbardziej znanych hetmanów (Piotra Sahajdacznego, Bohdana Chmielnickiego, Iwana Mazepy), a skończywszy na sotnikach i ważniejszych Kozakach. Fakty te stanowiły przyczynek do dyskusji na temat społecznych źródeł kozactwa ukraińskiego, która miała miejsce w ukraińskiej historiografii w latach 90. ubiegłego stulecia. Jej wynikiem były dość ostrożne wówczas tezy na temat drobnoszlacheckiego/bojarskiego pochodzenia Kozaków jako korporacji wojskowej oraz stanu społecznego². To z kolei pozwoliło lepiej zrozumieć motywy, którymi kierowali się Kozacy w swym konsekwentnym upominaniu się o swe „rycerskie” prawa i dążeniu do zrównania się ze szlachtą.

W latach 1590–1591 konflikt wojskowy na południowej granicy Rzeczpospolitej udało się zażegnać dzięki działaniom dyplomatycznym. Za wykonanie królewskiego polecenia Kosiński otrzymał w nagrodę nadanie ziemskie – majątki Rokitno oraz Olszanicę nieopodal Kijowa. Jak się później okazało, nadanie to radykalnie zmieniło życie Kosińskiego. Kosiński bowiem jako drobny szlachcic praktycznie pozbawiony był szansy na wejście w posiadanie majątku ziemskiego na Kijowszczyźnie bez woli miejscowych „królewiat” – książąt Ostrojskiego i Wiśniowieckiego. Ci natomiast zmienili bieg spraw w taki sposób, że majątki Kosińskiego znalazły się w ich rękach, a sam poszkodowany zaczął szukać sprawiedliwości w typowy dla ówczesnych terenów pogranicznych sposób, czyli sięgając po broń.

Wynagrodzenia ani rekompensaty nie otrzymali również zwerbowani przez Kosińskiego ochotnicy. W późniejszej tradycji wszystkich ich nazywano Kozakami, jednak w rzeczywistości ochotnicy z terenów pogranicznych pochodzili ze wszystkich stanów, w przeważającej zaś mierze z drobnej szlachty oraz mieszczan. Ponieważ do wojny nie doszło, dwór królewski nie spieszył się ze znalezieniem dla nich pieniędzy. Od lata 1591 roku rozsierzony Kosiński i jego oddział przez

² Сергій Леп'явко, *Про природу станових привілеїв українського козацтва. Проблеми української історіографії*, Київ 1990, s. 89–98; Наталія М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, Київ 1993, s. 72; Сергій Леп'явко, *Козацькі війни...*, s. 27–44; Віталій О. Щербак, *Формування козацького стану в Україні: друга половина XV–середина XVII ст.*, Київ 1997, s. 23–24.

kilka miesięcy plądrowali majątki na Kijowszczyźnie, należące głównie do ksiąząt Ostrogskich. Z tego powodu przez długi czas omawiane wydarzenia traktowane były jako prywatny konflikt pomiędzy Kosińskim a Ostrogskimi i Wiśniowieckimi.

Postępowanie Kosińskiego na początkowym etapie nie różniło się specjalnie od typowych w ówczesnej Rzeczypospolitej buntów żołnierskich. Szykując się do wojny na własny koszt, żołnierze liczyli za każdym razem na zwrot zainwestowanych w to środków. Nie otrzymując na czas obiecanego żołdu, żołnierze sami rekompensowali sobie straty, plądrując dobra królewskie, niekiedy dopuszczając się napadów także na prywatne majątki. Taki scenariusz realizowali właśnie ludzie Kosińskiego, którzy, wraz z innymi nieopłaconymi żołnierzami, plądrowali obszar województwa ruskiego.

Tymczasem bunt niezadowolonych ukraińskich ochotników jesienią 1591 roku rozwinął się na nieoczekiwaną skalę. Kozacy zajęli praktycznie całą Kijowszczyznę wraz ze stolicą województwa. Istnieje nawet wzmianka o tym, że Kosiński zaczął zmuszać ludność do składania mu przysięgi jako hetmanowi kozackiemu. W każdym razie postępowanie Kosińskiego szybko zmieniło charakter z działań przywódcy typowej rewolty (co w oczach władzy królewskiej mogło jeszcze liczyć na usprawiedliwienie i zadośćuczynienie) w stronę działań noszących charakter zdrady państwowej. Dlatego też właśnie od jesieni 1591 roku rozpoczynają się wydarzenia, które w tradycji historiograficznej otrzymały nazwę pierwszego powstania kozackiego czy też wojny kozackiej Krzysztofa Kosińskiego³.

W takich okolicznościach, w listopadzie bądź grudniu 1591 roku, Kosiński wraz ze swoimi towarzyszami zwrócił się do cara z prośbą o przyjęcie na służbę. Motywował ją tym, że polski król utrzymał pokój z tureckim władcą, przez co on i jego ludzie w liczbie trzech tysięcy żołnierzy stanęli w Kijowie i poszukują służby na dworach innych monarchów – moskiewskiego, austriackiego lub szwedzkiego.

Naturalnie, pisząc list do cara, Kosiński i jego żołnierze oczekiwali na pozytywną odpowiedź ze strony Moskwy – i taką też otrzymali. W 1592 roku faktycznym władcą Rosji przy carze Fedorze Iwanowiczu był bojar Borys Godunow, który w 1598 roku sam zasiadł na tronie. W ciągu swojego władania Godunow poświęcił sporo uwagi kwestiom obronności, w tym zabezpieczeniu południowej granicy na stepie. Za jego panowania zostały wzniesione dodatkowe umocnienia w Moskwie, a nowe twierdze zbudowano w Smoleńsku, Liwnach, Jelcu, Woroneżu, Biełgorodzie i innych miejscowościach na południowych krańcach państwa.

³ Сергій Леп'явко, *Козацькі війни...*, s. 45–60.

Tworząc system obrony przed Tatarami, władze moskiewskie zajmowały się nie tylko budową linii umocnień, ale również tworzyły odrębne kategorie wśród ludności, spośród której można było utworzyć oddziały wojskowe, mogące skutecznie przeciwstawić się najeźdźcy. Na stepowym pograniczu tworzone osady, które zasiedlano żołnierzami (ratnikami) i ludnością służebną, pochodzącą z różnych warstw społecznych. Ważną częścią systemu obrony południowej granicy była służba staniczna z centrum w Putywlu, która zajmowała się obserwacją terenów stepowych pomiędzy Dnieprem a Donem.

Potrzeby związane z obroną południowej granicy w naturalny sposób prowadziły do nawiązywania kontaktów pomiędzy władzami w Moskwie i miejscowymi wojewodami a Kozakami zaporoskimi i dońskimi. Te społeczności wojskowe przebywały na stałe w strefie stepowej i miały bezpośredni kontakt z Tatarami. Posiadając na ich temat najlepsze informacje, stawały się naturalnym potencjalnym sojusznikiem przeciwko Chanatowi Krymskiemu. Władze moskiewskie stopniowo uzależniały więc od siebie kozactwo dońskie, dostarczając mu uzbrojenie, żywność oraz pieniądze.

Sytuacja z Zaporozem była dla Moskwy trudniejsza, ponieważ Kozacy ukraińscy znajdowali się na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego, a później na terenach Rzeczypospolitej i mieli swoje własne interesy i priorytety. W przeszłości byli aktywnymi uczestnikami wojen inflanckich oraz zwycięskich wypraw wojennych Stefana Batorego przeciwko Moskwie. Od końca XVI wieku pogranicze polsko-moskiewskie stało się areną nowego konfliktu, ponieważ ukraińscy feudałowie (głównie z rodu Wiśniowieckich) oraz osadnicy starali się przesunąć granicę z Moskwą dalej w stronę północnego wschodu. Stąd też Moskwa była raczej wrogo nastawiona do ukraińskich Kozaków.

Oprócz tego już od połowy XVI wieku pomiędzy młodym kozactwem ukraińskim niejednokrotnie dochodziło do kontaktów, m.in. w czasach księcia – Kozaka Dymitra Wiśniowieckiego Bajdy. Obie strony mógł zbliżyć szczególnie wspólny wróg w postaci Tatarów. Utrzymaniem dobrych stosunków w obliczu wspólnego wroga bardziej jednak była zainteresowana Moskwa niż Kozacy zaporoscy.

Na początku ostatniej dekady XVI wieku Moskwa popadła w kolejny konflikt z Chanatem Krymskim. Latem 1591 roku Borysowi Godunowi udało się odeprzeć wielki pochód na Moskwę chana Gazi II Gireja. Wznowienia działań wojennych spodziewano się w 1592 roku. Oczywistym było, że rząd carski będzie potrzebował dodatkowych sił w walce z tatarskim przeciwnikiem.

Dlatego też list Kosińskiego do cara trafił na podatny grunt. Odpowiedź Borysa Godunowa była jednoznacznie pozytywna. Bojar zgadzał się przyjąć Kosińskiego i jego towarzyszy na służbę wywiadowczą, a następnie do walki przeciwko Tatarom, obiecując im zabezpieczenie finansowe oraz żywnościowe.

Jak się później okazało, Kozacy ukraińscy ostatecznie nie wstąpili na służbę do cara. Kosiński zmarł wkrótce, a Moskwa ułożyła się z Chanatem Krymskim. Wojsko kozackie tymczasem poszło na służbę do austriackiego cesarza i w latach 1593–1595 wzięło udział w wojnie Świętej Ligi przeciwko Imperium Osmańskiemu.

Korespondencja Kosińskiego z rządem carskim świadczy głównie o łatwości, z jaką mogły zostać nawiązane kontakty pomiędzy Kozakami ukraińskimi a Moskwą. Ta druga była gotowa przyjąć Kozaków na służbę, co wyraźnie kontrastowało z polityką władz polskich. W 1592 roku nie skorzystano z moskiewskiej oferty, jednak pozostała ona gotowym scenariuszem na przyszłość.

W 1596 roku zbuntowani Kozacy Semerija Nalewajki i Grzegorza Łobody podjęli próbę ratunku przed wojskiem koronnym i odstąpili na wschód od Kijowa, jednak ponieśli klęskę nad rzeką Sołonicą niedaleko od granicy z Moskwą. Podczas kolejnych powstań kozackich w latach 30. XVII wieku ucieczki za moskiewską granicę dawały schronienie przed polskimi prześladowaniami. Czynniki geograficzne były w tym przypadku decydujące, ponieważ poza tym kierunkiem powstańcy nie mieli dokąd się udać. Z drugiej strony Moskwa, której zależało na wzmocnieniu swojej południowej granicy, życzliwie odnosiła się do nowo przybyłych uciekinierów.

W ciągu wielu dziesięcioleci Kozacy jako korporacja wojskowa próbowali odnaleźć swoje miejsce w strukturze politycznej i społecznej Rzeczypospolitej. Pomimo trudności udawało się to niekiedy osiągnąć. W I poł. XVII wieku to dzięki Kozakom Rzeczpospolita odniosła swoje największe zwycięstwa, w tym w wojnach przeciwko Moskwie. Jednak za każdym razem, kiedy dochodziło do konfliktu pomiędzy Kozakami a władzą koronną, moskiewskie scenariusze stawały się coraz bardziej realne, doprowadzając ostatecznie do podpisania w 1654 roku ugody perejasławskiej.

Z ukraińskiego tłumaczył Ryszard Kupidura

BIBLIOGRAFIA

- Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги, упорядники: Віктор Брехуненко, Юрій Мицик, Віталій Щербак, Київ 2016.
- Леп'явко Сергій, *Про природу станових привілеїв українського козацтва. Проблеми української історіографії*, Київ 1990.
- Леп'явко Сергій, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996.
- Флоря Борис М., *З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і – 90-і роки XVI ст.)*, „Український історичний журнал” 1978, №8, s. 124–129.
- Щербак Віталій О., *Формування козацького стану в Україні: друга половина XV–середина XVII ст.*, Київ 1997.
- Яковенко Наталія М., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*, Київ 1993.

ABSTRACT

SERHIY LEPIAVKO

**TOWARDS THE SOURCES OF GEOPOLITICAL CATAclySM IN THE EASTERN EUROPE OF THE MID-SEVENTEENTH CENTURY
– BORIS GODUNOV'S CHARTER OF 1592 TO THE COSSACKS**

The letter of Muscovy ruler Boris Godunov which is held in the Library of Kórnik, is the earliest historical document that testifies about the relations between the government of Muscovy and Ukrainian Cossacks since the end of the sixteenth century. In the article are reviewed the historical context of such contacts and their long term consequences. At that time, led by Krzysztof Kosynski, Cossacks entered into conflict with powers of Commonwealth. Godunov informed Cossacks that his government invites them for military service. It was the first time when Cossacks obtained the opportunity to make a choice between the service to the Polish King or Muscovy Tzar. During the next a half of the century, Ukrainian Cossacks transformed into a powerful military corporation, which influenced on the balance of powers in international relations of the region. Later on, when in the consequence of the war with Poland, Cossacks switched themselves to the side of Muscovy in 1654, this change provided a foundation for the hegemony of Muscovy in East Europe

Keywords: Cossacks in the 17th century, 17th century Russia, Boris Godunov (1551–1605).